

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1995

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

Κ. JOHN P. ANTON

I

Διαπρεπείς έρευνητές έχουν ασχοληθεϊ με τή μελέτη τών ιστορικών συνθηκών που προετοίμασαν τήν πολιτική πορεία τών άποικιων για τον άγώνα που θα έξασφάλιζε τή νέα 'Αμερικανική ταυτότητα κατά τήν μετα-έπαναστατική περίοδο στο τέλος του δεκάτου όγδού αιώνα¹. 'Η όμιλία μου επικεντρώνεται στο θέμα τής επιλογής τών αρχών και αξιών που έχουν τις ρίζες τους στην έλληνική κλασική παράδοση. Σκοπός μου είναι να δείξω, γιατί κάποιες θεμελιακές έλληνικές πολιτικές ιδέες άπερροφήθησαν, ένω άλλες έξ ίσου και ίσως πιο βαρυσήμαντες, ούτε καν συζητήθηκαν κατά τήν πρώτη διαμορφωτική περίοδο τής δημοκρατίας στην 'Αμερική. Οι πολιτικές έξελίξεις που άκολούθησαν μετά τήν επανάσταση του 1776, παρά τά αξιοσημείωτα κέρδη τής επιλογής κλασικών αξιών, είχαν και τήν άρνητική τους πλευρά. Οι κριτικές παρατηρήσεις μου στο κεφάλαιο αυτό τής πολιτικής ιστορίας

1. M. Reinhold, *Classical Americana: The Greek and Roman Heritage in the United States*, (Detroit: Wayne State University Press, 1988), Chapter II.

τοῦ Νέου Κόσμου ἐλπίζω νὰ βοηθήσουν στὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῆς σχέσεως ἀρχαίου καὶ νέου κόσμου.

Ἡ ἱστορία τῶν φάσεων ποὺ διῆλθε ὁ Ἀμερικανικὸς τρόπος ἀποδοχῆς τῆς ἐλληνικῆς κληρονομιάς ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πλεόν ἐνδιαφέρουσες ἐξελίξεις ποὺ παρουσίασε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Νέου Κόσμου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Εὐρώπη εἶχε πρὸ πολλοῦ προηγηθεῖ τῆς Ἀμερικῆς στὴν κίνηση τῆς Ἀναγεννήσεως κλασικῶν ἰδεῶν καὶ ἀξιῶν, καθὼς καὶ ἀργότερα, ὅταν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ οἱ Εὐρωπαῖοι ὑπέβαλαν σὲ αὐστηρὴ κριτικὴ τὸν τρόπο προσδοχῆς τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς.

II

Οὐσιαστικὰ ἡ Ἀμερικὴ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ἐκλεκτικὴ ἐπιλογή στοιχείων ἀπὸ τὴν κλασικὴ πολιτισμικὴ παράδοση γιὰ τὴ δική της πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνάπτυξη. Ἀναφέρομαι ἐδῶ στὶς δέσμες ἀξιῶν ποὺ ἐπεβλήθησαν μετὰ ἀπὸ τὴ μεγάλη διαμάχη ἢ ἀνταγωνισμὸ τῶν «νεωτέρων» πρὸς τοὺς «ἀρχαίους». Ἐνας δυνατὸς ἄνεμος πνευματικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ παρελθόντος διαίρεσε τοὺς διανοουμένους τῆς Εὐρώπης κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, ὅταν ὁ νεώτερος ἀνθρωπισμὸς ζητοῦσε νὰ δώσει τὴ δική του μορφή στὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη καὶ τὴν ἱστοριογραφία. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὴ φιλοσοφία². Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲν γνώρισαν τέτοιες πολιτισμικὲς ὀξυτητες.

Χρειαζέται στὸ σημεῖο αὐτό, χάρις διευκρινήσεως, νὰ ὑπογραμμίσω τὴ διάκριση μεταξὺ τῶν δύο ρευμάτων, τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Προτείνω νὰ δείξω ὅτι ἡ παρουσία τῆς κλασικῆς κληρονομιάς στὴν Ἀμερικὴ δὲν ἦταν ἀκριβῶς τοῦ τύπου τῶν πολιτισμικῶν πειραμάτων τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ παρουσία αὐτῆ, παρὰ τὶς διαφορές, ἔχει κάποιες ἀξιοσημείωτες ὁμοιότητες μετὰ τὴ μεθόδευση τῆς ἀναβιώσεως ἀρχαίων ἀξιῶν στὴν Εὐρώπη. Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω ὅτι στὴν περίπτωση τῆς Ἀμερικῆς παρατηρεῖται ἓνα περίεργο κράμα δύο τρόπων ἐκλεκτικῆς προσδοχῆς καὶ ἐπεξεργασίας τῆς κλασικῆς παραδόσεως πρὶν ἀκόμα ἀρχίσει ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ ὅμως ἐξακολούθησε νὰ ἰσχύει καὶ κατόπιν. Ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα ὅτι κάθε ἀναγέννηση καὶ κάθε διαφωτισμὸς διαλέγει

2. Βλ. R. F. Jones, *Ancients and Moderns: A Study of the Rise of the Scientific Movement in Seventeenth Century England*, 2nd ed., (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1961). Also P. Gay, *The Enlightenment: An Interpretation: The Rise of Modern Paganism* (New York: A.A. Knopf., 1967), Chapter 2.

καὶ ἐνεργοποιεῖ τὰ ἐπιλεγμένα βιώσιμα στοιχεῖα τῶν μεγάλων παραδόσεων σύμφωνα μὲ ὅ,τι προωθεῖ τὴν ταυτότητα τῶν ἤδη ἐπικρατούντων θεσμῶν, φιλελευθέρων ἢ μὴ.

III

“Ὅταν οἱ Ἀμερικανοὶ τῶν ἀποικιῶν ζήτησαν νὰ υἰοθετήσουν ἑλληνικὲς ἀξίες, ἡ πρωτοβουλία ἀνῆκε ἐξ ἀρχῆς στοὺς πολιτικοὺς διανοουμένους καὶ ἐλάχιστα στοὺς κληρικούς. Ἡ δραστηριότητα αὐτή, ἐπειδὴ ξεκίνησε ἀπὸ καθαρῶς πρακτικὰ ἐλατήρια, δὲν μπόρεσε νὰ πάρει τὶς διαστάσεις ποὺ χαρακτηρίζει μιὰ σοβαρὴ ἀναγεννητικὴ κίνηση. Ἀφετηρία τῶν Ἀμερικανῶν ἦταν κυρίως ἡ ἐφαρμογὴ κάποιων κλασικῶν διδαγμάτων ποὺ ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς εἶχε περισώσει καὶ καλλιεργήσει. Τὸ ἐρώτημά μας ἐδῶ τίθεται ὡς ἐξῆς: Ποιὲς ἀξίες καὶ ποῖα πρότυπα καὶ μὲ ποιά μορφή ἔφτασαν τὰ διδάγματα αὐτὰ στὴν Ἀμερική;

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα προβλήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθεῖ κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος ἦταν ἡ ἐξεύρεση ἰδεῶν γιὰ τὴ διατύπωση πολιτικῶν δομῶν ποὺ θὰ κατεύθυναν τὴν ἀπελευθερωτικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀποικιῶν. Τελικὰ, ἀπεφασίσθη ὅτι ἡ ὑποτέλεια στὸν Βρετανικὸ θρόνο ἔπρεπε νὰ λήξει. Διερωτᾶται κανεὶς ἂν συνέβαλαν κατὰ κάποιον τρόπο στὸ σκοπὸ αὐτὸ οἱ πολιτικὲς θεωρίες περὶ αὐτονομίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, δηλαδὴ ἂν ἀποικιακοὶ ἡγέτες τῆς Ἀμερικῆς ἀντλήσαν ἰδέες ἀπὸ τὴν κλασικὴ Ἑλλάδα. Παραμένει γεγονός ὅτι ἐδόθη ἰδιαίτερο βᾶρος στὸ Ρωμαϊκὸ ἰδεῶδες τῆς *concordia* τοῦ Κικέρωνος καὶ ὄχι στὴν Ἀριστοτελικὴ ἀξία τῆς ὁμονομίας: — ἄσχετο ἂν δὲν τοὺς ἦταν γνωστὴ ἡ διαφορὰ³. Ἡ προτίμηση αὐτὴ ἀντανανκλάται λίγο ἀργότερα στὴ διαμάχη μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων, ὁμοσπονδιακῶν καὶ ἀντι-ὁμοσπονδιακῶν στὴν ἀναζήτηση κυβερνητικοῦ προτύπου, ποὺ ὅμως ἐτέθη κατὰ τὴν πρώιμη φάση τῆς ἐπαναστάσεως. Παρὰ τὴν προσφυγὴ στὸ πρότυπο τοῦ Κικέρωνος, πρόκειται ἄραγε πράγματι γιὰ ἀναγέννηση;

3. Ἡ φράση «the pursuit of happiness» (ἡ θῆρα τῆς εὐδαιμονίας) δὲν φαίνεται νὰ συμπεριλαμβάνει ἐννοιακὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν στὴν Ἀριστοτελικὴ «ὁμόνοια» ὡς ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ ἐξαιρετὴ εἶναι κατανοητὴ καθόσον οἱ βασικὲς πεποιθήσεις ποὺ ἐμφωλεύουν στὴ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας δὲν συνδέονται ἅμεσα μὲ τὶς Ἑλληνικὲς ἰδέες γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Βλ. M. Reinhold, ὅ.π. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ ἰδίου «Eighteenth-Century American Political Thought» στὸ *Classical Influences on Western Thought A. D. 1650-1870*, ed. R. R. Bolgar, (Cambridge University Press, 1979), ἐπίσης J. Rexine, «Classical Political Theory and the American Constitution», *Greek Orthodox Theological Review* 21 (1976), 321-40. Πληρέστερη βιβλιογραφία, Reinhold, *Classical Americana*, 352-64.

Στήν ιδανική σημασία της, ή έννοια τῆς «ἀναγεννήσεως» συνεπάγεται σύντονη προσπάθεια ἀναβιώσεως ἐνδὲς ὀλοκληρωμένου ἀνθρωπιστικοῦ ὁράματος πού νά συμπεριλαμβάνει τὰ πάθη καί τόν ἡγεμονικό ρόλο τῶν λογικῶν δυνάμεων στοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτείας. Ἐνα κίνημα «διαφωτισμοῦ» εἶναι κυρίως πρόγραμμα πολιτισμικῆς βουλήσεως καί ἐπιφάσεως μὲ προσφυγὴ σχεδὸν ἀποκλειστικά σὲ καινούργια ἐπιτεύγματα μέσω συνεποῦς κριτικῆς τῶν ἐπικρατούντων θεσμῶν στὶς κοινωνικές, ιστορικές καί φιλοσοφικές ἐκφάνσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἄς πάρουμε ὡς παράδειγμα τὰ κηρύγματα πού δανείστηκαν οἱ Ἄμερικανοὶ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο φιλόσοφο John Locke περὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ὡς κηρύγματα ἀνῆκουν στὸ Διαφωτισμό, ἀλλὰ αὐτὸ πού ἀναβιώνουν καί πού πάει πίσω ὡς τὴν κλασικὴ παράδοση, ἀνήκει στὴν «Ἀναγέννηση». Αὐτὸ ἐννοοῦσα μὲ τὴ γνώμη πού διετύπωσα, ὅτι τὸ πνευματικὸ κίνημα στὴν Ἄμερική, κατὰ τὴ διάρκειά καί μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, ἦταν κράμα δύο τρόπων ἐπιλεκτικῆς προσδοχῆς. Τὸ ἐπόμενο ἐρώτημα τώρα εἶναι ἂν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ κράματος ἦταν πράγματι ἕνα ἄρμονικὸ πλέγμα παραδόσεων καί νέων ἰδεῶν.

IV

Ὁ Ἄριστοτέλης ὀρίζει τὸν πολίτη στὰ *Πολιτικά* ὡς ἐξῆς: «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καί ἀρχῆς» (1275α 22-23). Τὴν δὲ πόλιν ὀρίζει ὡς ἐξῆς: «ἡ πόλις τῶν συγκειμένων, καθάπερ ἄλλο τι τῶν ὄλων μὲν συνεστώτων δ' ἐκ πολλῶν μορίων, δῆλον ὅτι πρότερον ὁ πολίτης ζητητέος· ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθός ἐστιν» (1274β 38-41).

Τὰ ἐρείσματα πού πάνω τους στηριζόταν ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία δὲν ἦταν δυνατὸ νά συμπεριληφθοῦν στὴν οἰκοδόμησι τοῦ Συντάγματος τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Θὰ μπορούσαν βέβαια οἱ θεμελιωτές του νά προσφύγουν στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ παράδοση καί ἰδίως στὶς Ἀριστοτελικές θέσεις, ὅμως ἡ ἐνσωμάτωση τέτοιων ἀρχῶν δὲν τοὺς ἀπασχόλησε. Ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως δὲν τοὺς χρειαζόταν ἡ ἐλληνικὴ θεωρία περὶ ἀνθρωπίνης φύσεως, πού θεμελιώνει τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιοῦς, τὰ κριτήρια τῶν κοινωνικῶν διαταραχῶν καί τὰ αἷτια τῆς πολιτικῆς παρεκβάσεως.

Ἡ Ἄμερική ξεκίνησε μὲ μία ἀδιάσειστη μελλοντοκρατικὴ πίστη. Νομοθέτησε σύνταγμα πού δὲν προσέβλεπε σὲ ἀναγεννήσεις. Μολαταῦτα τὸ χαρακτηρίζει μιὰ δημιουργικὴ προέκταση τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, καθοδηγημένη ὅμως ἀπὸ πρακτικὸς στόχους. Ἀπὸ τὴν ἀποικιακὴ ἐποχὴ ἀκόμη οἱ ἡγέτιδες τάξεις εἶχαν δεχθεῖ κάποια συνθήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ χωρὶς νά θεωροῦν καί ἀναγκαία τὴν ἀνά-

μιξη στις θεωρητικές διαμάχες που έκαναν οι Άγγλοι και ιδίως οι Γάλλοι διανοητές με τους άλλοελληνους διαξιφισμούς των με την κλασική και την Ίουδαιο-χριστιανική παράδοση. Οι πουριτανοί τής Άμερικῆς είχαν κατασταλάξει θρησκευτικά. Οι ανακατατάξεις που έπακολούθησαν με τῆ βαθμιαία είσροή κλασικῶν πολιτικῶν ιδεωδῶν υπῆρξαν μᾶλλον ἤπιες και συγκαταβατικές. Θέμα «αναγεννήσεως», με τὴν ἔννοια τῆς ἐπιστροφῆς σὲ κλασικά πρότυπα, δὲν ἐτέθη για νὰ προωθηθεῖ ἕνας νέος ἀνθρωπισμός. Ὁ ἐμπλουτισμός τῶν ἀνωτέρων σπουδῶν στις τέχνες και τὰ γράμματα ἐπῆρε σοβαρὴ τροπὴ μόνο μετὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἡ μάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὑπαγορεύθη κυρίως ἀπὸ τις ἀνάγκες τῆς θρησκευτικῆς παιδείας. Γενικά ὅμως τὸ ἀνθρωπιστικὸ περιεχόμενο τῆς κλασικῆς γραμματείας ἐνδιέφερε κυρίως στὸ βαθμὸ που οἱ πολιτικὲς ιδέες τῶν Ἑλλήνων και τῶν Ρωμαίων προσέδιδαν ἐπιπρόσθετο κύρος στὰ δημοκρατικά ιδεώδη τοῦ Συντάγματος. Ἡ τέτοια προσέγγιση στὸ ἀρχαῖο πνεῦμα διαφέρει σημαντικά ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Μολταῦτα ἐπέφερε κάποια ἀναζωογόνηση, ἔστω και ὡς ρηχὸ «Νεοκλασικισμό», που ὀφείλετο κυρίως στὴν ἐπίδραση τοῦ Διαφωτισμοῦ. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ ἐκλεκτικὴ ὑποδοχὴ τῆς κλασικῆς παραδόσεως ὁμοιάζει με τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ 4ου αἰῶνος μ.Χ., που ἐπίσης ἀφομοίωσε στοιχεῖα κατ' ἐπιλογὴν.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Ἀμερικανικὴ ὁμοσπονδιακὴ κρατικὴ δομὴ και ἡ παράλληλη ἑλληνικὴ ιδέα τοῦ Πανελληνίου. Διαμάχες και ἀνταγωνισμοὶ υπῆρξαν ἔντονα και στις δύο. Τὸ νεώτερο πείραμα ἐπέτυχε, τὸ ἀρχαῖο ἦταν βραχύβιο και βίαιο. Τὸ Πανελλήνιο ἐτέθη ὡς πρακτικὸς στόχος με τὴν ἀνάδειξη τῆς Μακεδονίας σὲ ἡγετικὴ δύναμη στὸν 4ο αἰῶνα. Ὁ Δημοσθένης ἀντετέθη γιατί προέβλεπε ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἐπιβολὴ τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀντι-Μακεδονικῆς πολιτικῆς συνιστοῦσε προσφυγὴ ἀκόμη και στὴ βοήθεια ξένων δυνάμεων. Ὁ Ἰσοκράτης ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ιδέας τοῦ Πανελληνίου ὅπως τελικά και ὁ Ἀριστοτέλης, μετὰ ἀπὸ τὴν εἶδηση τῆς ἐκτελέσεως ἀπὸ τοὺς Πέρσες τοῦ φίλου και ἀρωγοῦ του Ἑρμεῖα, στὰ 341 π.Χ. Ἔτσι κατέληξε βαθμηδὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Παν-Ἑλληνισμός ἦταν ὁ μόνος τρόπος σταθερῆς συνεργασίας τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ὥστε νὰ τεθεῖ τέλος στις ἐπεμβάσεις τῶν Περσῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος ἔλυσε τὸ Περσικὸ πρόβλημα με στρατιωτικὴ κατάρκτηση. Ὅμως ἡ ὁμοσπονδιακὴ ιδέα στὴν Ἑλλάδα δὲν καρποφόρησε, δὲν πῆρε δημοκρατικὴ πορεία, οὔτε ἐξελίχθη σὲ πλήρη πολιτικὴ θεωρία. Ἡ Ἑλλάδα τῶν ἀνεξαρτήτων πόλεων δὲν ἦταν δέσμη ἀποικιῶν, που ἀγωνίζονταν για δικαιώματα και ἐλευθερίες. Οἱ Ἑλληνες εἶχαν ἤδη ἀπολυτοποιήσει τὴν ἐλευθερία των.

Μία άλλη ἴσως πιὸ σημαντικὴ ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας, ποῦ σχετίζεται στενὰ μὲ τὴν ἠθικὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ποῦ δὲν ἀναβιώθηκε στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ, εἶναι ἡ σοφία τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἡ ἐξήγηση ἔχει ἱστορικὴ βάση: εἶναι ἡ ἐπικράτηση τῆς Βιβλικῆς καὶ Χριστιανικῆς ἀντιλήψεως περὶ ἀνθρωπίνης φύσεως γενικὰ στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τοὺς πρώιμους μεσαιωνικοὺς χρόνους. Ὅταν οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἀναγεννήσεως ἀναφέρονται στὴν κλασικὴ παράδοση, τονίζουν κατ' ἐξοχὴν τὰ αἰσθητικὰ καὶ λογοτεχνικὰ πρότυπα, δηλαδή μόνον ἓνα μέρος τοῦ φάσματος τῶν θεσμῶν τῆς συμπαγοῦς ἑλληνικῆς ἐμπειρίας. Οἱ νεώτεροι καρπωτὲς τῶν κλασικῶν ἰδεῶν ἦσαν κυρίως καλλιτέχνες, ἀνθρωπιστὲς καὶ συγγραφεῖς, ὄχι ἡγεμόνες, βασιλεῖς καὶ νομοθέτες συνταγμάτων. Ἐχει παρατηρηθεῖ π.χ. ὅτι οἱ θεωρίες τῶν Ἑλλήνων δὲν μελετήθηκαν στοὺς νεότερους χρόνους ὡς πρότυπα γιὰ πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις⁴. Ἡ Εὐρώπη ἦταν βασικὰ μοναρχικὴ. Οἱ ἡγεμόνες δὲν εἶχαν λόγους νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σοφία. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀναγκαστικὰ περιοριστικὴ ὀπτικὴ γωνία τῆς Ἀναγεννήσεως προετοίμασε τὴν ἐπιφυλακτικὴ στάση τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ κληρονομία τῆς Ἑλλάδος. Ὅμως δὲν παρέλειπαν οἱ διανοητὲς καὶ ἱστορικοὶ νὰ ὑπογραμμίζουν, συχνὰ μὲ χαιρεκακία, τὰ σφάλματα καὶ τὶς ἔριδες τῶν ἀρχαίων. Ἡ νοστορπία ἀκόμα καὶ τῶν φιλελευθέρων στοχαστῶν προβάλλεται ὡς πεποιθήση ὅτι ἡ καταγωγὴ τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν ἀξιῶν των ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ τοὺς θεσμούς της⁵.

V

Εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλὲς πολιτικὲς ἰδέες ποῦ βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος στὴ Γαλλία καὶ ποῦ καλλιέργησαν οἱ φιλόσοφοι Montesquieu, Rousseau, Malby, Voltaire, Diderot, ἀνάγονται στοὺς πολιτικοὺς στοχαστὲς τῆς Ἀγγλίας τοῦ 17ου αἰῶνος, καὶ

4. Βλ. R. R. Bolgar, *The Classical Tradition and Its Beneficiaries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963). Ὁ R. F. Jones, ὅ.π., ἀναλύει προσεκτικὰ τὴν ἀντι-κλασικὴ στάση ποῦ σημαντικὸς ἀριθμὸς διανοητῶν τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος ἀσπάσθησαν, καὶ ἰδίως ἐκεῖνη τοῦ Francis Bacon, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ στὸ *Academiarum Examen*.

5. Παρόμοιες τάσεις παρατηροῦνται καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Βλ. F. Deornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, τόμοι 2 (Washington: Dumbarton Oaks, 1966), ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴν παραμέληση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων, φαινόμενο ποῦ ἐξηγεῖ τὴ σπανιότητα σχολίων στὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ Βυζάντιο.

κυρίως στὸν John Locke⁶. Ὁ Locke ἐπηρέασε καὶ τοὺς Ἀμερικανούς, πού ἀπὸ δική τους σκοπιὰ ἀκολούθησαν μιὰν ὠφελιμιστικὴ ἀξιολόγηση τοῦ κλασικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἰδίως τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου προεξάρχουν οἱ ἐξῆς βασικὲς ἀρχές: (1) Ἡ πολιτικὴ ἐξάρτηση τῆς ἐννοίας τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ. (2) Ἡ φιλοσοφικὴ θεμελίωση τοῦ εὐδαίμονος βίου σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια, δηλαδὴ τὴν τελεολογικὴ λειτουργία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. (3) Ἡ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς ὁμονοίας ὡς οὐσιώδης καὶ πρωταρχικὸς ὅρος τῆς πολιτικῆς σταθερότητος τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν. Ἀλλιῶς θεμελιώνεται τὸ Σύνταγμα τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἐδῶ πρωτεύουσα θέση ἔχει δοθεῖ στὶς ἀπόψεις τοῦ Locke περὶ φυσικῶν δικαίων. Οἱ ἡγέτες τῆς ἐπαναστάσεως διεκρήρυσαν ὅτι σκοπὸς τῆς κυβερνήσεως εἶναι ἡ ἀγρυπνὴ ἐξασφάλιση τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ John Hancock:

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ κάθε προσώπου καὶ τῆς περιουσίας τῶν κυβερνωμένων διέπει τόσο καταφανῶς τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὸν σκοπὸ τῆς πολιτικῆς κυβερνήσεως, πού οἰαδῆποτε προσπάθεια λογικῆς των ἀποδείξεως εἶναι σὰν νὰ ἀνάβουμε κεριὰ τὸ μεσημέρι νὰ βοηθήσουμε τὸν ἥλιο νὰ φωτίζει τὸν κόσμῳ⁷.

Παρὰ τὰ κοινὰ τους σημεῖα, ὡς πολιτειακὰ συστήματα, οἱ σκοπιμότητες τῆς Ἀμερικανικῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας δὲν συμπίπτουν. Τὸ πρῶτο ὀρίζει τὸ κοινὸν ἀγαθὸν περιοριστικά, τὸ δεῦτερο περιληπτικά. Ἄν καὶ ἡ ἔκφραση «κοινὸν ἀγαθὸν» χρησιμοποιήθηκε συχνὰ ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς Ἀμερικανικῆς Δημοκρατίας, ἡ κλασικὴ σημασία τοῦ ὅρου δὲν ἀναβιώθηκε στὴν πράξη ἢ στὴ θεωρία. Τὸ πρακτικὸ πνεῦμα τῶν Ἀμερικανῶν τοὺς ὀδήγησε στὸν Κικέρωνα γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν περιοριστικὴ ἀποψή τους⁸. Αὐτὴ τὴ στροφή ἀπαιτοῦσαν τὰ προβλήματα τῆς νεώτερης μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ὁ πολιτικὸς ἐκλεκτισμὸς τῶν Ἀμερικανῶν ἀπέναντι τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν ἐξηγεῖ τὸν περίεργο «Ἀριστοτελισμὸ» τοῦ John Adams, πού προτιμοῦσε τὴ μοναρχία καὶ τὴν ἀριστοκρατία, καθόσον ἀποδοκί-

6. Βλ. Alfred Cubman, «The Enlightenment and the French Revolution», *Aspects of the Eighteenth Century*, ed. Earl R. Wasserman, (Baltimore: John Hopkins University Press, 1961).

7. Τὸ κείμενο παραθέτει ὁ John H. Randall, Jr., *The Making of Modern Mind*. (New York: Houghton Mifflin Co., 1940), σ. 346.

8. Βλ. Neal Wood, *Cicero's Social and Political Thought* (Berkeley: University of California Press, 1988), σ. 3: «Ὁ John Locke, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πολιτικὸ στοχαστὴ στὴν Ἀγγλία, ἦταν ὀφειλέτης στὸν Κικέρωνα», καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ 17ος αἰώνας ἦταν πράγματι «Κικερώνειος».

μαζε την αρχή τῆς ἀνθρωπίνης ἰσότητος. Ἦταν ἓνας «Ἀριστοτελισμός» τόσο τροποποιημένος πού πιεστικά συνταίριαζε τὶς ἀσυμβίβαστες ἀπόψεις περὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ τοῦ Locke καὶ τοῦ Hobbes.

Πρὸς τὰ κείμενα κυρίως τοῦ Locke ἐστράφησαν οἱ Ἀμερικανοὶ διανοητὲς γιὰ νὰ ἀντλήσουν κεντρικὰ διδάγματα. Στὸ ἔργο, *Second Treatise on Civil Government*, ὁ Locke παραθέτει τὴν περίφημη τριάδα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων: ζωή, ἐλευθερία, ἰδιοκτησία, τονίζοντας ὅτι «κάθε πολίτης ἔχει ἴσο δικαίωμα ἐπὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἰδιοκτησίας του». Στὸ *Essay Concerning Human Understanding* διατυπώνει τὴν ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας ὡς ἐξῆς: «ἐκεῖνο πού καθίεις ἀποζητάει καὶ ἐπιθυμεῖ, ἀποτελεῖ καὶ μέρος τῆς εὐδαιμονίας» (στὸ κεφ. «Power»). Ἄλλοῦ, στὸ ἴδιο ἔργο συμβουλεύει ὅτι ἡ ἀναγκαία θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας μας ἐγκείται στὸ «νὰ μὴν ἀντικαθιστοῦμε τὴν πραγματικὴ εὐδαιμονία μὲ κάποια φανταστικὴ». Ὁρθὴ συμβουλή, ἀλλὰ ἀνεπαρκὴς σὲ περιεχόμενο. Ἐκεῖνο πού δὲν κατεῖχε ὁ Locke ἀλλὰ βρίσκεται στὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἡ θεωρητικὴ βάση πού ἐδραιώνει καὶ διευκρινίζει τὸ τέλος τοῦ εὐδαίμονος βίου, πέρα ἀπὸ τὸ ὀρεκτικὸν καὶ τὸ βουλευτικόν.

Ἡ υἱοθέτηση τῶν ἰδεῶν τοῦ Locke στὴν Ἀμερικὴ ἔχει τὴν ἐξήγησή της, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Francis Bacon. Οἱ δύο αὐτοὶ διανοητὲς ἐδίδαξαν τοὺς Ἀμερικανούς πῶς νὰ ἀξιολογοῦν καὶ τί νὰ ἐπιλέγουν ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὥστε νὰ ὀριοθετοῦν πρακτικὰ τὶς ἰδέες τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Ἀποτέλεσμα ἦταν, αὐτὸ πού ἡ Adrienne Koch ἀπεκάλεσε «ἡ πρακτικὴ σοφία τῶν Ἀμερικανῶν»⁹. Ὁ Benjamin Franklin μελετᾷ τοὺς Ἀγγλους Bacon, Locke καὶ Newton γιὰ μιὰ ὀρθὴ προσέγγιση στὶς πολιτικὲς θεωρίες τῶν ἀρχαίων χωρὶς κἂν νὰ ὑποψιάζεται τὶς κυμαίνουσες ἀντι-Ἀριστοτελικὲς θέσεις τῶν νεώτερων. Πειπεισμένοι οἱ προοδευτικοὶ Ἀγγλοὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐλάχιστα εἶχαν νὰ προσφέρουν, ἐπέμειναν στὴ νέα κίνηση τῆς στενῆς συνεργασίας ἀνάμεσα στὴν πειραματικὴ μέθοδο καὶ πολιτικὴ ἔρευνα. Ὁ Locke καὶ πολλοὶ ἄλλοι

9. Βλ. Adrienne Koch, *Power Morals and the Founding Fathers: Essays in the Interpretations of the American Enlightenment* (Ithaca: Cornell University Press), σ. vii. Τέτοια «πρακτικὴ σοφία» ἦταν γιὰ τὸν Jefferson ἡ «θῆρα τῆς εὐδαιμονίας», γιὰ τὸν Hamilton ἡ θῆρα τῆς ἐξουσίας, γιὰ τὸν John Adams ἡ τιθάσευση τῆς ἐξουσίας, γιὰ τὸν Madison «μιὰ Ἀμερικὴ ὡς ἐργαστήριο ἐλευθερίας». Κοινὴ ἀξία κατὶ γιὰ τοὺς τέσσερες, σημειώνει ἡ Koch, εἶναι «ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας γιὰ τὴν προστασία καὶ προώθηση τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ὅτι μιὰ δυνατὴ κυβέρνηση, ὡς ἐκ τούτου καὶ μεγίστης διαρκείας, εἶναι ἐκείνη πού ἀντλεῖ τὴν ἰσχύ της ἀπὸ τὴ συνάντηση ἐλευθέρων ἀνθρώπων».

ἐπίστευαν ὅτι ἡ «ἀναγέννηση» εἶχε τελειώσει καὶ ὅ,τι ἀπὸ τὴν κλασικὴ παράδοση ἀξίιζε ὡς κάποιον σημεῖο, εἶχεν ἤδη ἀξιοποιηθεῖ. Ἦταν πιά καιρὸς τὰ ὠραῖα νεκρὰ στοιχεῖα νὰ ἐνταφιαστοῦν ὀριστικὰ στὸ κοιμητήριον τῆς ἱστορίας. Τὸ σύνθημα αὐτὸ θὰ ἐπαναληφθεῖ κατόπιν ἀπὸ τοὺς προοδευτικοὺς κάθε ἐπόμενης γενεᾶς.

Οἱ Ἀμερικανοὶ δέχτηκαν πρόθυμα τὴν περιοριστικὴ καὶ ἐπιλεκτικὴ χρῆση τῆς ἀρχαίας σοφίας, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ κοπιᾶσουν νὰ ἐπαληθεύσουν ἀπροκατάληπτα τὸ προδιαγραμμαμένο συμπέρασμα. Ἀναπόφευκτο ἦταν νὰ μὴν ἀναλάβουν τὴν εὐθύνη μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀναβιώσεως ἢ ἔστω καὶ ἀξιολογήσεως τοῦ εὖ ζῆν καὶ τῆς περιεκτικότητος τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ τῶν Ἑλλήνων. Παρόμοια ἀπέφυγαν νὰ ἐπιχειρήσουν τὴ διερεύνηση τῆς Ἀριστοτελικῆς ἀρχῆς περὶ πολιτικῆς ὁμοιοῦ καὶ νὰ τὴ θέσουν ὡς θεωρητικὴ βᾶση τοῦ δημοκρατικοῦ των συντάγματος. Ἀκόμα καὶ σήμερα συνεχίζεται ἡ παράλειψη. Ἀντιθέτως ἡ Ἀμερικανικὴ προτίμηση τοῦ Κικερωνεῖου προτύπου τῆς μικτῆς πολιτείας, πού κατ' οὐσίαν ἦταν ρωμαϊκὴ τροποποίηση τῶν Ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων τοῦ Πολύβιου, ἐπέτρεψε τὴν ἀποδοχὴ καὶ διάδοση (α) τῆς ἀθεράπευτης ἀμφισημίας πού συνοδεύει τὴ ρῆση τοῦ Jefferson «θῆρα τῆς εὐδαιμονίας» καὶ (β) τὴν ἐπισημοποίηση τῆς ἰσχύος-ἐξουσίας ὡς ἀπόλυτο στοιχεῖο γιὰ τὴ λειτουργία τῶν κυβερνητικῶν θεσμῶν με βᾶση τὴ συναίνεση τῶν πολιτῶν. Ἡ ἔννοια τῆς πολιτικῆς ὁμοιοῦ παρέμεινε περιθωριακὴ, ἂν καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐθεωρεῖτο καὶ ἀρχὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ ἀσφαλὲς διαγνωστικὸ κριτήριον τῶν παρεμβατικῶν πολιτειῶν. Οἱ διακρίσεις αὐτὲς μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν τὸν Jefferson νὰ καταλήξει στὴν ἐξῆς σημασιολόγηση τῆς εὐδαιμονίας: «δυναμικὴ ἰσορροπία μεταξύ ἰσχύος καὶ ἡθῶν»¹⁰.

Ἐπιτρέπεται, ἐπομένως, τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πολιτικὸς ἀνθρωπισμὸς τῶν Ἑλλήνων περιεῖχε πλουσιώτερα κοιτάσματα ἀξιῶν ἀπ' αὐτὰ πού θεώρησαν ἀναβιώσιμα οἱ Ἀγγλοὶ καὶ Ἀμερικανοὶ διανοητές. Δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπισημάνουν τὴν παράλειψή τους καὶ νὰ κατανοήσουν ὅτι ἡ ἀναγέννηση, ἐπειδὴ διεπλάσθη ὡς ἐκλεκτικὸ πολιτισμικὸ κίνημα, ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει, κι ὡς σήμερα ἀκόμα, ἀνοιχτὴ ὑπόθεση καὶ κάθε ἄλλο παρὰ τελειωμένη.

Προχωρῶ με δύο κριτικὰ σχόλια σὲ σχέση με τὴ θῆρα τῆς ἰσχύος καὶ τῆς εὐδαιμονίας στὴ νεώτερη σημασία τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς κυβερνητικῆς ἀποστολῆς. Τίθεται τὸ ἐρώτημα: «Μὲ ποιὸν τρόπο ἡ ἰδέα τῆς εὐδαιμονίας γίνεται ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας;» Ἡ νεώτερη χρῆση τοῦ ὅρου «δημοκρατία» διαφέρει ἀπ' αὐτὴν

10. Βλ. Koch, ὁ.π., σελ. 22.

πού βρίσκομε στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, παρὰ τὸ κοινὸ σημεῖο πού καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ νεώτεροι διεπίστωσαν γιὰ τὶς ἐνδογενεῖς δυσκολίες τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Μολαταῦτα, οἱ νεώτεροι θεωρητικοὶ παρερμήνευσαν τοὺς ἀρχαίους. Ἐνῶ στὴν Ἑλληνικὴ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία ἡ ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας καθορίζεται ὡς ὑψιστὸ ἀγαθὸ, συνδεδεμένο ἀρρηκτὰ μὲ τὴν ἐνεργὸν πραγμάτωση τοῦ ἐλλόγου βίου, κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους ἡ ἴδια ἔννοια ἐπῆρε ἄλλη σημασία. Ἡ ἀλλοίωση ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ νεώτερη ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ συλλαμβάνεται διὰ μέσου μιᾶς προκατασκευασμένης ἀντιλήψεως γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ φυσικὰ δικαιώματα. Εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀτομισμοῦ. Τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ ἀντιθετικὴ χρῆση τῆς στὰ συντηρητικὰ καὶ στὰ φιλελεύθερα συστήματα. Ὁ συντηρητικὸς Hobbes στὴν Ἀγγλία, διαφωνώντας μὲ τὸν Ἀριστοτελικὸ ὅρισμὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «φύσει πολιτικὸν ζῶον», δηλώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται πολιτικὸν ὄν μετὰ ἀπὸ τὴ σύναψη συμβολαίου, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ἐθελουσίως παραιτεῖται τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων του χάρις τῆς ἀσφαλείας πού ἐγγυᾶται ὁ ἀπόλυτος ἄρχων.

Ἡ φιλελεύθερη ἀντίληψη τοῦ Locke βρῖσκει πλήρη ἔκφραση καὶ ἐφαρμογὴ στὴ Διακήρυξή τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀνεξαρτησίας, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Jefferson:

Θεωροῦμε τὶς ἀλήθειες αὐτὲς ἱερὲς καὶ ἀναντίρρητες: ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπλάσθησαν ἴσοι καὶ ἀνεξάρτητοι, καὶ ἐπεὶδὴ ἐπλάσθησαν ἴσοι, κατέχουν δικαιώματα ἔμφυτα καὶ ἀδιάψευστα, πού ἀνάμεσά τους εἶναι ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ζήτηση τῆς εὐδαιμονίας.

Ἀργότερα, ἡ φράση «ἱερὲς καὶ ἀναντίρρητες ἀλήθειες» ἄλλαξε σὲ «αὐταπόδεικτες». Ἐδῶ ἀκούγεται ἡ φωνὴ τοῦ φιλελεύθερου John Locke, ὅμως μὲ σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Locke, ὁ Jefferson ἐδανείσθη στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Στωϊκούς, τοὺς Ἐπικουρείους καὶ ἰδίως τὸν Κικέρωνα, καὶ μὲ αὐτὰ μορφοποίησε τὴ νεώτερη διατύπωσή του. Ἄφησε ἔτσι πίσω καὶ τὸν Hobbes καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης,

11. *The Writings of Thomas Jefferson*. Memorial Edition (Washington, D. C., 1905), τόμος 15, σελ. 65-6. Τόσον ἢ A. Koch (β.π., σελ. 130) ὅσο καὶ ὁ H. Mumford, *The Pursuit of Happiness* (Cambridge: Harvard University Press, 1953), σελ. 63-64, ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Jefferson ἐννοοῦσε τὴν ἔκφραση «pursuit of happiness» ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Isaak Tiffany (1816) παραδέχεται ὅτι καὶ στὰ 1776 ἀκόμα ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε, «εἶχε ἀχρηστεύσει σχεδὸν ὅ,τι καὶ ἂν εἶχε ὡς τότε γραφεῖ γιὰ τὴ δομὴ τῆς κυβερνήσεως» κι ἐννοοῦσε μὲ αὐτὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους, συμπεριλαμβανομένων καὶ «τῶν πολιτικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους» (β.π. σελ. 65-6).

ὁ μὲν Jefferson ἐπεκαλέσθη τὴ δύναμη τῆς ἀγάπης τοῦ Ἰησοῦ, ὁ δὲ Hamilton τὴν ἰδέα τῆς ἰδιοκτησίας ὡς ἀπόλυτα συνδεδεμένη μετὰ τὴν εὐδαιμονία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρετή. Ὁ Hamilton μάλιστα διηύρυνε τὴν ἔννοια τοῦ «δυναμικοῦ καπιταλισμοῦ» γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς τὸ θεμέλιο τοῦ πραγματιστικοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὴν ἀποσόβηση ταραχῶν καὶ διχογνωμιῶν.

VI

Ἐπιστρέφω τώρα στὴν Ἀριστοτελικὴ ὁμόνοια. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ἡ κατάστασις στὶς ἀποικίες εἶχε ὀξυνθεῖ σὲ σημεῖο πού οἱ ἀρχαῖοι θὰ τὴν ἀποκαλοῦσαν «στάσιον». Οἱ ἀποικιοὶ, ἐνῶ εἶχαν συνειδητοποιήσει τοὺς δυσανασχετισμούς των, ἐστεροῦντο μιᾶς εὐρύτερης θεωρίας γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν βαθυτέρων αἰτίων. Κατὰ τὸν ἱστορικὸ Reinhold, κύριο ἐμπόδιο στὴ διατύπωση τῆς θεωρητικῆς τοποθετήσεως ἦταν ἡ ἑλλιπὴς γνώσις τῆς κλασικῆς γραμματείας, περισσότερο δανείσματα ἀπὸ ἐπιτομὲς καὶ ἐλάχιστα μελέτη τῶν πρωτοτύπων. Τὸ προσφιλὲς πρότυπό των ἦταν «κατ' ἐξοχὴν ἡ Ρώμη». Ὁ Reinhold ἐπίσης σημειώνει ὅτι «Ἡ Ἑλληνικὴ πολιτικὴ θεωρία τῆς μικτῆς πολιτείας, πού ἐταύτιζε τὴν ἰδανικὴ ἰσορροπία μετὰ τὴν ἀμετάβλητη τελειότητα, δὲν συμβιβάζοταν μετὰ τὸ δυναμισμό τῆς Ἀμερικῆς»¹². Ἡ παρατήρησις ἰσχύει ἰδίως γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμονομίας. Μετὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἡγέτες δὲν διενόηθησαν ὅτι ἦταν βασικὴ ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ ἐνδογενεῖς διαφωνίες καθὼς καὶ ἡ πιθανότητα στάσεων ἐντὸς τῆς ὁμοσπονδίας τῶν πολιτειῶν. Πρόβλημα γιὰ τὴν ὥρα ἦταν ἡ πραγμάτωσις μιᾶς ὁμοσπονδίας πού θὰ ἀνταποκρινόταν στὶς νέες συνθήκες καὶ ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς, δηλαδὴ ὁμοσπονδία πού θὰ ἐξασφάλιζε τὴν εὐμάρεια καὶ τὴν ἐλευθερία.

Ἄν συγκρίνουμε τὴ φρασεολογία πού χρησιμοποιεῖται στὶς ἀντίστοιχες θεωρίες, ἑλληνικὴ καὶ ἀμερικανικὴ, περὶ ἀνθρωπίνης φύσεως, δικαιωμάτων, ἐλευθερίας, εὐδαιμονίας, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ νεώτερη σημασιολόγησις τῶν θεμελιακῶν αὐτῶν ἐννοιῶν πηγάζει ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ νόημα τοῦ εὖ ζῆν, πού μόνον μία μερικὴ χροιά βρῆκε στὸ στοχασμὸ τοῦ Jefferson. Οἱ φάσεις πού διῆλθε ἡ τέλεια καταξίωσις τοῦ εὖ ζῆν στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν ἴσως νὰ μὴ γίνονιν ποτὲ ἀπόλυτα γνωστές. Μολαταῦτα, φανερόνουν τὴ δυνατὴ

12. M. Reinhold, «Eighteenth-Century American Political Thought», in *Classical Influences on Western Thought A. D. 1650-1870*, ed. R. R. Bolgar (Cambridge University Press, 1979), σελ. 225, 234.

έλεγε τόσο τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἤθους τῆς αὐτο-ἀναπτύξεως καὶ τοῦ πολιτικοῦ αὐτοσεβασμοῦ ὅσο καὶ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας ποῦ τὸ θεμελιώνει. Εἶναι τὸ ἦθος ποῦ προστατεύει τὴ δημοκρατία ἀπὸ τὸ ὀλίσημα στὶς κακοτοπιὲς τοῦ παρεμβατισμοῦ.

Παρὰ τὰ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἀμερικανῶν στὸ πρακτικὸ πεδίο τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν καὶ τὴν ἀφοσίωσή των στὴν ἰδέα τῆς ἰσοτιμίας καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐλευθερίας, οἱ διανοούμενοι τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου δὲν ἔγραψαν κείμενα τοῦ ὕψους τῶν *Πολιτικῶν* ἢ τῆς *Πολιτείας*. Δὲν ἀπέβλεψαν ἄλλωστε σὲ τέτοια παραγωγή. Ὅσο γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἀναλύσεις καὶ τὰ πρότυπα γιὰ τὴ διατύπωση τῆς πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς, χρειάστηκε ἢ νὰ τὶς δανειστοῦν ἢ νὰ τὶς ἐκμαιεύσουν ἐμπειρικὰ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴ συμβολὴ τῆς θρησκείας. Ὁ χρόνος ἐπίσης ἔδειξε ὡς ποῖο βαθμὸ ἦσαν σὲ θέση νὰ ἀφομοιώσουν τὴν ἀρχαία σοφία. Παραμένει γεγονός ὅτι ἦσαν γνῶστες ἀξιόλογοι τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ ἔργων τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πολιτιστικὴ προσπάθεια τῆς Ἀναγεννήσεως ἦταν ἀκόμα νωπὴ στὴ μνήμη τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Πλούταρχος εἶχε διασχίσει τὸν Ἀτλαντικόν.

VII

Θὰ ἤθελα νὰ κάνω μία παρατήρηση πάνω στὴ βαθμιαία ὑποτίμηση τῶν ἀρχαίων. Ὅσο περισσότερο ἀσφαλεῖς αἰσθάνοντο οἱ Ἀμερικανοὶ μὲ τὴν πολιτικὴ ἐπιτυχία τοῦ νέου Συντάγματος καὶ τὴν ἐδραίωση τῆς ὀμοσπονδίας, τόσο προωθοῦσαν τὴν ἀποδέσμευσή τους ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν. Ἄλλοι μὲν διετήρησαν κάπως τὸ αἶσθημα τῆς ὀφειλῆς, πολλοὶ ὅμως ἐπέμειναν στὴ θέση ὅτι πιὸ πολὺ ἀπ' τὰ μαθήματα τῆς ἱστορίας ἀξίζει ἢ πρακτικὴ πείρα, ποῦ εἶναι καὶ ἐγγύηση γιὰ τὴν πορεία τοῦ μέλλοντος. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Madison κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ στοὺς Ἀμερικανούς ὅτι «δὲν ὑπέφεραν ἀπὸ τυφλὴ εὐσέβεια πρὸς τὴν ἀρχαιότητα». Στὸν Franklin ἀποδίδεται τὸ ἐξῆς: «Ἐμεῖς πράγματι αἰσθανόμαστε τὴν ἀνάγκη πολιτικῆς σοφίας, γι' αὐτὸ περιφερόμαστε ἀναζητώντας τὴν παντοῦ». Ὁ δὲ Gouverneur Morris ἐδήλωσε πῶς («τὸ κυνήγι γιὰ ἀρχαῖα πρότυπα δὲν εἶναι παρὰ μάταιη καὶ ἀκαδημαϊκὴ ἀσχολία»). Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Hamilton: «εἶναι γελοῖο νὰ ψάχνει κανεὶς γιὰ πρότυπα στὶς ἀπλοῦκὲς ἐποχὲς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης». Ὁ Thomas Paine δὲν ἔβλεπε γιὰ ποῖο λόγο οἱ Ἀμερικανοὶ ἔχουν ἀνάγκη νὰ πᾶνε «δυσὸ χιλιάδες χρόνια πίσω γιὰ μαθήματα καὶ παραδείγματα». Ὁ δὲ William Vans Murray κατέκρινε τὸν ἄμετρο σεβασμὸ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ὡς «ἱστορικὰ ἀβάσιμο», μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι ἡ Ἀμερικὴ εἶναι μοναδικὴ κοινωνία. Ὁ John

Taylor, ἀφοῦ ἀμφισβήτησε καὶ τὴν τελειότητα τῆς ἑλληνικῆς πόλεως, τὴ θεώρησε ἄσχετη γιὰ τὴν Ἀμερική¹³.

Ἡ ἐπίφαση στὴν προτεραιότητα τοῦ παρόντος συνεχίσθη ὡς ἔμμονη στάση. Ὁ Henry Steel Commager τὴν ἀπεκάλεσε «ἀπώλεια εὐσεβείας ἀπέναντι τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν καὶ τῆς κλασικῆς πολιτικῆς θεωρίας». Μὲ τὸν καιρὸ κατέστη πιὸ τολμηρὴ, ὥσπου στὶς μέρες μας ἔχει πάρει τὴν ἐπικίνδυνη μορφή τῆς καλλιεργημένης ἀδιαφορίας πρὸς κάθε παρελθόν, καὶ συχνὰ καὶ τὸ παρελθόν τῆς ἴδιας τῆς Ἀμερικῆς, πάντα βέβαια μὲ τὶς ἐξαιρέσεις ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ πολιτικὴ τοῦ πατριωτισμοῦ. Παρόμοια «πρακτικὴ» ἀδιαφορία ὀδήγησε τὸ Congress στὴ γνωστὴ ἀπομονωτικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1820. Τὸ δόγμα Monroe «Ἡ Ἀμερικὴ γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς», ἐπεκύρωσε τὴ στάση τῆς οὐδετερότητος. Ὅταν οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες τοῦ 1821 ἐζήτησαν τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀμερικῆς, ἡ ἐπίσημη κυβέρνησις ἐπεκαλέσθη τὸ δόγμα Monroe. Τὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ χρέος πρὸς τὴν Ἑλλάδα εἶχε περάσει στὸ περιθώριο. Ὅμως ὁ λαὸς ἐξακολουθοῦσε κάπως νὰ κρατᾶ ζωντανὴ τὴ μνήμη τῆς ὀφειλῆς.

Ἡ πολυδιάστατη ἀνεξάρτητὴ Ἀμερικὴ προχωροῦσε σταθερὰ στὴ λεωφόρο τοῦ προοδευτικοῦ μέλλοντος παραμερίζοντας ἀκόμα καὶ τὶς ὕψεις τοῦ παρόντος ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ πιεστικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς. Τὴν πλήρη θεωρητικὴ δικαίωση τὴν ἔδωσε τὸ φιλοσοφικὸ κίνημα τοῦ πραγματισμοῦ. Ὁ φιλόσοφος William James σπανίως ἐνδιαφέρθη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ δὲ Dewey, παρὰ τὸν Ἀριστοτελισμὸ του, ἀπεκάλεσε τὴν ἑλληνικὴ προσφορὰ «θεωρία γνώσεως ἰδανικοῦ θεατῆ». Ἡ ἐπόμενη γενεὰ πραγματιστῶν στὸν αἰῶνα μας προσπάθησε νὰ διορθώσει κάπως τὴν κατάστασι, ἀλλὰ ἔφτασε κάπως ἀργά. Σήμερα, ἡ κλασικὴ γραμματεία καὶ παιδεία, περιορισμένη στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς χώρους, δὲν ἀσκεῖ ἐπιρροή στὴ διαμόρφωσι τῶν ἀξιών τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς. Ὑποφέρει ἀπὸ τὴν ἴδια ὀφελμιστικὴ ἀδιαφορία, ποὺ ἐπικρατεῖ γενικὰ πρὸς τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδές.

VIII

Οἱ Ἀμερικανοὶ διανοούμενοι ποὺ θεμελίωσαν τὸ Σύνταγμα ἔκαναν τὴν καλύτερη ποὺ μπορούσαν χρῆσι τῶν φιλελευθέρων στοιχείων τῆς Ἀγγλικῆς πολιτικῆς

13. Reinhold., ὁ.π., σελ. 238-42.

φιλοσοφίας και τῶν ἀνθρωπιστικῶν στοιχείων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, δύο ρεύματα πού καθόρισαν παράλληλα και τὰ ὄρια προσδοχῆς τῆς κλασικῆς κληρονομιάς. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἡ δέσμη τῶν ἀξιῶν πού διαποτίζει τὴ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας. Οἱ θεμελιωτῆς τοῦ Συντάγματος ἔδωσαν νέα ἔκταση στὴν ἐλευθερία πού εἶχαν ἀναζητήσει στὸν Νέο Κόσμο οἱ θρησκευόμενοι πρῶτοι ἄποικοι. Χάρη στὸ Σύνταγμα ἡ θρησκεία ἐπῆρε νέα μορφή ἀνεκτικότητας. Ἡ ἀρχὴ τοῦ διαχωρισμοῦ ἐκκλησίας και κράτους ὠφέλησε και τὰ δύο, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ και τῆς καταχρήσεως τῆς ἐξουσίας και τῶν ὑπερβολῶν τοῦ φανατισμοῦ.

Ὅταν μελετῶμε τὴ χρησιμότητα τῆς κλασικῆς παραδόσεως, πρέπει νὰ ἀναφερόμαστε μὲ προσοχὴ σὲ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα της πού ἔγιναν προσιτά, μὲ τὸν τρόπο και τὴ μορφή πού ἔφτασαν στὴν Ἀμερικὴ, και ποῖα ἦταν ἡ προετοιμασία πού διέθεταν οἱ ἄποικοι γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἀξιῶν της. Ἐπόμενο ἦταν νὰ ἐπιλέξουν γιὰ ἀναβίωση μόνο ὅσα στοιχεῖα τοὺς ἦσαν χρήσιμα και ἀφομοιώσιμα. Εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα πού συνέτειναν στὴ διαμόρφωση ἐνὸς νέου πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση και τὴν προστασία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου: ζωή, ἐλευθερία, εὐδαιμονία.

Δὲν πρέπει νὰ συγχέομε τὴν ἔννοια τῆς παραδόσεως, ὡς κληρονομιά, στὴ μορφή πού χρησιμοποιεῖται ἐξ αἰτίας ἐπιθυμητῶν ἀξιῶν, μὲ τὸν πολιτισμὸ πού δημιούργησε κι ἀνέπτυξε τέτοιες ἀξίες. Πολιτισμοί, ὅπως και τὰ ἔμψυχα ὄντα, ἔρχονται και παρέρχονται μὲ τὴ ροὴ τῆς ἱστορίας. Μετουσιώνονται οἱ πολιτισμοὶ σὲ παραδόσεις γιὰ μελλοντικὲς γενεὲς κάπου, κάποτε, ἀν πράγματι ἀνέδειξαν ιδεώδη και θεσμοὺς ἀξιῶν ἀποθησαυρισμοῦ. Πολιτισμοὶ δὲν ἀνασταίνονται, δὲν ἀναβιώνονται αὐτοῦσιοι. Μόνο ὡς κληρονομιά ξαναμπαίνουν στὴ ζωὴ τῶν κοινωνιῶν και τῶν ἐθνῶν πού ἔχουν τὴ δέουσα προετοιμασία νὰ μετέχουν τῆς σοφίας τοῦ παρελθόντος. Τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ τὸν γνωρίζουμε ὡς κληρονομιά τοῦ ἐλεύθερου και δημοκρατικοῦ τρόπου ζωῆς και ὡς πολιτικὸν ἀνθρωπισμὸ στὸ βαθμὸ πού ἐπικοινωνοῦμε μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴν τέχνη, τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἱστορία του.

Οἱ διαστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὑπερβαίνουν τὰ σχήματα κατανοήσεως πού κινητοποιοῦμε ὡς ἐκπρόσωποι τῆς νεώτερης νοοτροπίας. Ἡ προσέγγιση συχνὰ δυσκολεύεται και σκοντάφτει. Τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων εἶχαν και ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τὸ δικό του νόημα και πνευματικὴ πληρότητα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ὡς ἐκείνη τῶν πατέρων τοῦ Συντάγματος τῆς Ἀμερικῆς σπάνια ἀμφισβητήθηκε ἡ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομιάς. Ἀσφαλῶς ὑπάρχουν κι ἄλλες κληρονομίαι κι ἄλλες ἀξιόλογες παραδόσεις. Κάποιες πάντα, γιὰ κάποιους, θὰ δείχνονται ἀταίριαστες, ἀσύμφωτες, ἀκόμα κι ἀπλησίαστες. Ὑπάρχουν και ὄρια στὴν πολιτισμικὴ δεκτικότητα τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἐπιλογές εἶναι, ἀν ὄχι

ἐκ φύσεως, βεβαίως ἀπὸ παιδεία περιορισμένες σὲ ὅ,τι οἱ διάφορες ἱστορικές συνθη-
κες ἐπιτρέπουν γιὰ ἀναβίωση καὶ ἀφομοίωση.

Πιθανὸ ἢ κλασικὴ παράδοση νὰ μὴ χάσει ποτὲ τὴ σημασία της γιὰ τὶς μελ-
λοντικὲς φάσεις τοῦ Ἄμερικανικοῦ τρόπου ζωῆς. Εἶναι παρόμοια πιθανὸ κάποια
μελλοντικὴ γενεὰ νὰ θελήσει νὰ φτάσει σὲ παντελῆ ἄρνηση τῶν κλασικῶν ἀξιῶν.

Ἄν κάποτε ἔρθει μιὰ τέτοια γενεὰ, οἱ Ἄμερικανοὶ θὰ ἔχουν πιά γίνει παντογνώ-
στες, καὶ μαζί μ' αὐτὸ καὶ ὑβριστές. Στὰ μάτια τῶν θεῶν δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μετα-
ξὺ παντογνώστη καὶ ὑβριστῆ. Γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ὅμως ἡ διαφορὰ παραμένει
πρόβλημα σοβαρὸ πὺ ἀποφασίζει διαλογὴ μεταξὺ ζωῆς καὶ θανάτου, μεταξὺ ἐλ-
λόγου βίου καὶ τροπῆς πρὸς βαρβαρισμόν. Ἄπὸ τὴν ἄποψη τῆς σοφίας καὶ τῆς προ-
ειδοποιήσεως, τοὺς Ἕλληνας θὰ τοὺς συναντοῦμε πάντα μπροστά μας. Πάντα μᾶς
περιμένουνε σὲ κάποια σημεῖα τοῦ μέλλοντος, σὰν τὸν καλὸ τὸ δάσκαλο, ὅπως
εἶπε κάπου ὁ Πλάτων.